

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Pintér Borbála

Levél a regényben

A levél mint szövegszervező elem Kemény Zsigmond négy regényében

Irodalomtudományi Doktori Iskola

Doktori Iskola vezetője: Kállay Géza egyetemi tanár

Magyar Romantika Program

Program vezetője: Szegedy–Maszák Mihály MTA rendes tagja, egyetemi tanár

A bizottság elnök: Bíró Ferenc egyetemi tanár, MTA doktora, professor emeritus

Belső bíráló: Eisemann György DSc, egyetemi tanár

Külső bíráló: Hites Sándor PhD

A bizottság titkára: Józán Ildikó PhD

A bizottság további tagjai: Török Lajos PhD,

Bengi László PhD, Devescovi Balázs PhD (póttagok)

Témavezető: Szegedy–Maszák Mihály MTA rendes tagja, egyetemi tanár

Budapest, 2013

Az irodalomtörténeti hagyomány a Kemény-életművet sokáig a romantika és a realizmus dialektikájában értelmezte, majd erősödni kezdett e viszony diszjunktív jellege. Az elmúlt években Szegedy-Maszák Mihály monográfiája megnyitotta a lehetőséget a modern tendenciákat kereső Kemény-recepció előtt, mely törekvés mára meghatározó befogadástörténeti hagyománnyá vált. Kemény regényeit a jelenkori értelmezés szerencsésen kiemelte az említett oppozicionális szemléletből, az életmű újraolvasásának következtében az értelmezések horizontján nem a tematikus-fabuláris módosulások, jellemfejlődések állnak, a szövegek immáron helyet kaptak a modern paradigma rendjében, mint ahogy általában is a 19. századi regények modern horizontú olvasata egyre gyakoribb témája napjaink interpretációinak, melyek nyomán sok e századbéli alkotás kezd új helyi értéket nyerni a prózatörténeti kánonban.

E tradíció nyomdokain haladva írásunkban Kemény regényeiből az azok szövetét alakító leveleket emeljük ki. Olvasási módunk így miközben nem vonja törlésjel alá a szövegek romantikus értelmezését, hanem egyszerre figyeli a cselekmény romantikus széttartását és várapozíciókat a szálak összetalálkozására, érzékeli a fordulatokban gazdag cselekményszervezés, és az objektív-szubjektív nézőpontot váltogató történetmondás eljárásait, egyúttal a formanyelv ettől való elkülönböződését is konstatálja, és az integratív történetmondás dekonstruálására, a megszakítottságának és a folytonosság megszűnésének formaelvére is figyel, valamint észrevesz és kapcsolatot teremt korábban össze nem tartozónak tűnő elemek között, aközben felértékeli, és kitüntetett helyen kezeli a metaforikus elbeszélést jellemző szöveg(közt)iség, megalkotottság, nyelviség és önreflexió alakzatait, vizsgálatának homlokterébe emeli a befogadás aktusát, az értelemtulajdonítás műveletét.

Dolgozatunkban három fejezetet szentelünk az elméleti alapvetéseknek, majd ezt követően, a kialakított szempontok alapján Kemény négy regényét négy újabb fejezetben vizsgáljuk. Kiindulópontként az első fejezetben a levélregény műfajiságát, történetiségét tanulmányozzuk, a szövegreferenciát valódi (misszilis) és fiktív horizont mozgásában, e poétika különböző eljárásokban való artikulálódását, valamint ez elbeszélő műfaj diegézisében, narratív struktúrájában rejlő lehetőségeket tárjuk fel. Figyelemmel kísérjük továbbá a diszkurzív és narratív szintek egymásba épülő dinamikáját megszakító, a (fő)szövegbe beékelődő levélbetéteket, a beágyazó és beágyazott narratíva konstrukcióját és viszonyrendszerét.

A második fejezetben a levélregények tipológiájával foglalkozunk, elsősorban a levélírók száma alapján. Továbbá ugyanitt vizsgáljuk a levélírói szerepkör lehetőségeit, a narratív kijelentésnek tárgyához való viszonyát, annak lehetséges beszédmódjait, és az elbeszélő/szereplő/levélíró hangját, mindezt főként azért, hogy figyelmünket azon kérdésekre szentelhessek, hogy az elbeszélő diskurzusokban a narratív kijelentések miként jelenítődnek meg,

beszélődnek el, milyen nézőpontból, milyen összefüggésben tesznek olvashatóvá egy történetet. Majd a levélregény önreflexív jellegét vizsgáljuk, írás és olvasás viszonyában való alakulását, eredetét és attól való távolodását, alkotás és újraalkotás gesztusát. Elidőzünk a levél dialogikussága mellett, hogy noha az episztoláris alany a másoknak címzettségében ragadja meg, beszél el, jeleníti meg önmagát, mégis hogyan válik a szubjektivitás önreprezentációs műfajává.

A harmadik fejezetben a levélre, mint az írásmű materiális-mediális jellegére koncentrálnunk. A leveleket szóbeliség és írásbeliség kettősségében vizsgáljuk, azt tartva szem előtt, hogyan szegül szembe és mégis kerül összjátékba az írás anyagisága, rögzítettsége, állandósága, térben időtlenül, tárgyilagos formában, vizuális módon való létezése a beszéd képlékeny, változó, jelen időben létező auditivitásával. Miként jelenik meg a levelekben a beszédszerűség, és hogyan árnyalja az írás effajta kitüntetett jellegét, miként is érvényesül az írás, avagy a (történet)mondás logikája a levélbetétekben, hogyan feszül egymásnak írás és beszéd. Derrida írásfogalma felől vizsgálódva tovább bolygatjuk kommunikáció és megértés lehetőségeit, ugyanis ha a jelölők egymásra hatása, új és új rendszerbe szerveződése megállíthatatlan folyamat, akkor az írás jelentése nemcsak szerzőjétől függetleníthető, hanem a nyelvet használó szubjektum szándékaitól is, azaz olvasójából állandóan új jelenségek felfedezését kényszeríti ki. Ugyanitt felvázoljuk még az írás történetiségét, a kézírás és a nyomdai karakter materiális különbségeit és ennek következményeit, kiterjesztve érdeklődésünket a hordozó levélpapír írást befolyásoló mediális jellegére is. Végül pedig a levél(regények) időiségének egynémely aspektusával foglalkozunk, a megírás és az olvasás valamint a történet és az elbeszélés idejére összpontosítva.

Mindhárom megalapozó, elméleti fejezetben módszertani sokoldalúságra törekszünk, ezért mindhárom rész tartalmaz olyan alegységeket, amelyek diakrón módon, több példán keresztül, történeti kontextusba ágyazva mutatják be az aktuális problémát (1.2., 2.1., 3.6.), de nem volt célunk ez enumeráció következetes végigvitele, ugyanis e dolgozatban nem elsősorban történeti megállapításokra törekszünk, a példákat csupán viszonyítási pontként alkalmazzuk. Egyúttal igyekszünk a vizsgált kérdéseket szinkrón módon, többféle elméleti megközelítés metszéspontjába állítani. Mindeközben nem ragaszkodunk egyetlen irodalomtudományi iskola, modell vagy elgondolás érvényesítéséhez, applikálásához, hanem törekszünk a módszert a tárgyhoz igazítani. Így például dolgozatunkban egyszerre támaszkodunk Gérard Genette strukturalista narratológiai rendszerére, valamint hívjuk segítségül a hermeneutikai iskola megértésmódozatait, továbbá tágítjuk a szövegértelmezés lehetőségeit dekonstrukciós olvasási módokkal, illetve vizsgálódunk a mediális kultúra tudománya felől.

A regényeket részleteiben tárgyaló fejezetek megírása előtt szükségesnek véltük a szövegtörzset szűkítését a dolgozat terjedelmi határaitra és az olvasói figyelem esetleges el-lankadására való tekintettel. Kemény elbeszéléseivel és regénytörzseivel illetve a bennük fellelhető levelekkel nem foglalkozunk. Ez utóbbi esetében ugyanis az egyes levélszövegek alapos, részletekbe menő vizsgálata nem kerülheti meg, hogy a regénnyel mint szövegegésszel számoljunk. Egyfelől az egyes részletek megértése, kontextusba történő elhelyezése igényli a teljes korpusz ismeretét, másrészt a beékelte levélszövegeket szándékunkban áll a regények egészéhez is viszonyítani, észrevételeinket célunk a műalkotás egészére vonatkoztatni.

Szintúgy a terjedelmi határokra való tekintettel további válogatást láttunk célszerűnek, és ezért dolgozatunkban Kemény regényei közül mindössze négygel – jelesül a *Gyulai Pállal*, a *Férj és nővel*, a *rajongókkal* és a *Zord idővel* – foglalkozunk mélyrehatóan. Döntésünk mögött nem elsősorban kvantitatív szempontok állnak, bár a *Ködképek a kedély láthatárán* valóban csekély számú levelet tartalmaz, lényegileg csupán Villemont Randon Florestánhoz küldött írásába nyerünk betekintést, ám *A szív örvényeiben* Szeredy Anselm öt levelet ír Velen-céből barátjának, Pongrácnak, és az *Özvegy és leányában* Rákóczi Mikes Jánosnak írott levelet illetve a kézbesítő Kapronczaival folytatott levelezésének részleteit is ismerjük. S bár e három regényben fellelhető leveleket is részletes vizsgálatnak vetettük alá, azokból, a másik négy regényben elő nem forduló, azaz újszerű ámde releváns, a regények egészére vonatkoz-tatható szempontot kevesebbet találtunk, a szóban forgó négy regény kapcsán tett megállapításainktól lényegileg eltérő következtéseket nem tudunk levonni. Természetesen e szövegválogatással semmiféle esztétikai állásfoglalásra nem törekszünk illetve a regények között semmiféle rangsort felállítani nem célunk.

A prózairodalom köztudomásúan gazdag olyan művekben, amelyek nem tisztán levelekből és/vagy naplórészletekből állnak, hanem levelekkel szakítják meg a prózai szövegfolyamatot. Dolgozatunkban ahhoz az elgondoláshoz csatlakozunk, amely a (fő)szövegbe beépülő beékelődéseket – strukturálisan – betétként értelmezi, így a regényekben fellelhető leveleket mi is betétként olvassuk. Kemény regényeiben a levélbetéteknek többféle interpretációja ismeretes. Szegedy–Maszák Mihály 1989-es tanulmányában e szerkezeti megoldás előnyei, a Kemény-regények narratív struktúrájában játszott meghatározó szerepe mellett érvel, ahogy mi is ennek az architektúrának a kitüntetettsége mellett tesszük le voksunkat.

A levélbetétek – az első kiadásokban is – jól láthatóan megtörik a prózafolyamatot, így már vizuálisan is figyelemfelhívóak. A levél mint szubtextus azonban kétélű forma, hiszen egyrészt a beágyazó narratíva folyamatossága ellen dolgozik, másrészt viszont architextuális

kötelmeiből adódóan unalmassá válhat a kötelező levélsémák (megszólítás, dátum, helyszín és zárlat) mindenkori használatával, azok folytonos ismétlésével. Keménynél e klisék többnyire, még több levél esetében sem válnak zavaróvá, mert vagy mint szükségtelen elem elmaradnak (megszólítás, zárlat), vagy ha egy kötelező formula mégis megjelenik – leggyakrabban a dátum, helyszín – annak a szövegszerveződésben jelentősége lesz.

A Kemény-regényekben ágyazott levelek feltérképezését nem rekesztjük be az egyes levélbetétek narratológiai, textológiai, tipológiai vizsgálatával, hanem a levélre mint cselekményszervező elemre, dinamikus motívumra is figyelmet fordítunk. E műfaj magában hordozza azt a lehetőséget, hogy a levél anyagszerűsége, kézzelfoghatósága a figyelem középpontjába kerüljön, így egy levél nemcsak egy intradiegetikus narratív struktúra lehet, hanem elvesztése, elrejtése, megsemmisítése, megkésettése, hamisítása, idegen kézbe kerülése stb. a cselekményszerveződés eszközévé válhat.

Alaposan szemügyre vesszük, amint a leveleket nyomon követő regényolvasó figyelmét a folytonosság megszakítása, az állandóan jelölődő szöveghatárok és fragmentumok a szöveg felkínálta értelmezési stratégiára, a megalkotottságot fókuszba állító felhívó struktúrára irányítják. Ahogy például a *Gyulai Pál* szövege egyrészt teljesíti elvárásainkat: a cselekményszálak a romantikus történetvezetésre jellemző módon összetalálkoznak, a titkokra fény derül, a bosszú beteljesül, az arra kiválasztott elbukik, másrészt azonban a történetvezetés jelölten szembemegy a linearitással, az elbeszélés és történet ideje, tere, kettősségének különbsége minduntalan kiemelődik, hovatovább e romantikus labirintusban az eligazodásban segítségének látszó elbeszélői kommentárok az orrunknál fogva tévútra vezetnek. E két eljárás párhuzamosan és egyidejűleg működik, a romantikus történetképzésben és valóságközeliségben a világszerűség elemeire ismerünk, míg az eseménymondás és a megalkotottság hangsúlyos szerepében pedig a szövegszerűség korszerű jellemzőit láttuk érvényesülni. Ahogy a *Férj és nőben* vagy *A rajongókban* a közvetített illetve az elhallgatott levelek szintúgy nem hagyják feledni a szöveg konstruált jellegét, azt, hogy a szövegtest bizonyos közlői, illetve szelekciós eljárások, beavatkozások következtében jön létre.

A leveleket a feladó és a címzett perspektíváján keresztül egyaránt megvizsgáljuk. Az írások így egyrészt megmutatkoznak az alkotás nézőpontja felől. A megírás látószögének ki-tüntetettsége van, hogy arra szolgál (a *Gyulai Pálban*), hogy segítse az olvasói azonosulást a levélíró szereplővel, máskor pedig (a *Férj és nőben*) a szövegben megmutatkozó szubjektum önreprezentációjának, az én elbeszélhetőségének problémáját emeli a kérdéshorizontba. Másrészt olvashatunk a megszólított látószögén keresztül is, vele együtt, sőt ezzel egyidejűleg akár értesülhettünk a befogadó reakcióiról is. *A rajongókban* a címzett olvasó reakcióira kö-

vetkező elbeszélői megjegyzések a narratívák rétegződésének rendszerére hívják fel a figyelmet, vagyis azt tapasztaljuk meg, hogy az egymásba ékelődő narratívák különböző idősíkjai a regényidőn belüli egyirányú, folytonos történetmondás lehetőségét miként függesztetik fel. A *Zord időben* az üzenetek temporalitását kiemelve nyomon követhetjük, hogy a megírás és olvasás között eltelt idő alatt miként változik meg, számolódik fel az eredeti üzenet. Továbbá elsősorban a *Férj és nő* című regény kapcsán foglalkozunk azzal is, hogy a levélírói szubjektum miként reprezentálja magát a másik számára, hogyan beszéli el, tárja fel, illetve hallgatja el önmagát, mindeközben pedig azzal szembesülünk, hogy egy rögzített centrumból, azaz egyetlen szereplő nézőpontjából egy másik figura története hézagmentesen nem hozzáférhető, hiszen e másik alteritásában ellenszegül a megismerhetőségnek.

A szereplői tudatokkal gyakorta ütköztetett kitüntetett értelmezői szituáció alkalmat ad a regényvilág némely történéseinek többféle perspektívából való megismerésére, így ugyanaz esemény más-más diszkurzívában is élénk tárul. A több helyütt is színre vivődő receptív magatartások és olvasói tükörjelenetek pedig rámutatnak arra, hogy a recepció színre vitele nem csupán a fiktív befogadói helyzettel, s a művön belül megképződő megértéshorizonttal szembesít, azaz nemcsak a szövegjelenségek megértési technikájának megjelenítésére szolgál, hanem játékba hozza az (ön)megértés ontológiai jellegét is.

E dolgozat tehát Kemény Zsigmond regényeinek leveleit kitüntetett helyen kezeli, azaz a céllal, hogy rávilágítson: Kemény epikai művei szándékoltan és jellemzően olyan formaelv mentén szerveződnek, amelyek az elbeszélés folyamatossága ellenében hatnak, fellazítják a történet ok-okozati összefüggésrendjét, és másfajta – alakzatokon vagy allúziókon alapuló – szövegszervező eljárásokat helyeznek előtérbe. A történet visszaszorulásával szövegszerűbb prózavilág teremődik, ahol a történetmondás mikéntjére helyeződik a hangsúly. A szövegek textuális működéseinek hangsúlyozódása valamint a *mise en abyme* önreflexív konstrukciója megváltoztatja az olvasóval szembeni elvárásokat is, s mindez aktív befogadói jelenlétet követel, s létrehoz egy olyan olvasási módot, ami magyarázza, hogy e regények a jelen érdeklődésére folyamatosan számot tartanak.